

Grúber Károly – Vaszari Tamás

A német–orosz politikai és gazdasági kapcsolatok összefüggései és fejlődési iránya a rendszerváltás után¹

Oroszország az Európai Unióhoz földrajzi szempontból legközelebb elhelyezkedő regionális nagyhatalom, Németország pedig az EU leggazdagabb és legbefolyásosabb tagállama. Mivel a két ország potenciálisan egyre erősebb, s mindkettejük külpolitikájában kiemelt helyet foglal el a másikkal ápoltnak jó kapcsolat, ezért indokolt, hogy a történéseket, illetve a kapcsolatokat meghatározó főbb eseményeket jelen írásunkban megvizsgáljuk, s a múltbeli történések tanúságait alapul véve megpróbáljuk előre jelezni azt a fejlődési pályát, amelyen a német–orosz kapcsolatok a közeljövőben – szubjektív megítélésünk szerint – mozogni fognak. A téma vizsgálata Magyarország számára is fontos, hiszen országunk külpolitikai mozgásterét és gazdaságának exportkilátásait jelentősen befolyásolja, hogy a két országgal milyen kapcsolatokat alakít ki, s e koordináta-rendszerben hova helyezi magát.

Bevezető

A hidegháború megosztottságának viszonyai között a szovjet csapatok által legitimált, Ulbricht vezette Kelet-Németországban 1949 után a sztálinista minták alapján megkezdődött a nehézipar erősítése, amely rövid időn belül zavarokhoz vezetett a lakosság ellátásában és a gazdaság egyéb, nem preferált szektoraiban.² A teljes társadalmi elégedetlenség elkerülése érdekében az NDK pártvezetése arra kényszerült, hogy korlátozott mértékben működni hagyja a magánszektor, amely képes volt a hiány enyhítésére. Ennek a lépésnek volt köszönhető, hogy a keletnémet szocializmus egészen az 1970-es évekig relatíve emberarcúbb maradt a többi kelet-európai országban tapasztaltakhoz képest. A világpolitikai szembenállás miatt azonban 1989-ig nem volt reális esély a német megosztottság megszüntetésére, így két eltérő fejlődési pályán haladt Kelet-, illetve Nyugat-Németország.

A Brezsnjev-doktrína bukásával – amely az 1960-as évektől az 1980-as évek végéig meghatározta a szocialista országok belső hierarchiáját és a keleti blokkon belül a Szovjetunió számára hegemon státsztsitott –, illetve a peresztrojka és a glasznosztj beköszöntésével, a közép- és kelet-európai országokban megindult a demokrácia és piacgazdaság kiépülése.³ A németországi helyzet a többi európai országhoz képest abban különbözött, hogy itt a pluralizmus és a kapitalizmus iránti vágy mellett ott volt még az

1 A cikk a szerzők magánvéleményét tükrözi, és nincs összefüggésben semmilyen értelemben a magyar kormány álláspontjával.

2 Richter, James: *Reexamining Soviet Policy toward Germany during the Beria Interregnum*. Cold War International History Project, Washington D.C., USA, 1992.

3 Gorbachev, Mikhail: *Gorbachev's full speech during the celebrations of the 25th Anniversary of the Fall of the Berlin Wall*. *Russia in Global Affairs*, 2014. (2015. 08. 13.)

ország újraegyesítésének mielőbbi óhaja is, amit 1990-ben végre sikerült elérni (a német egyesülés részleteivel itt nem foglalkozunk).

Az újraegyesítés és a szovjet csapatok kivonása óta a német–orosz kapcsolatok fejlődése (a legutóbbi időkhöz) töretlen volt, amelynek háttérében számos tényező állt. A legfontosabb, hogy az orosz diplomácia az EU-n belül Németországot tekinti legfontosabb partnerének, de ide sorolható a két ország jelentős kereskedelmi forgalma, a Németországban élő jelentős orosz kisebbség, illetve az oroszul nagy számban beszélő (kelet)német lakosság és a németet mint idegen nyelvet ismerő orosz állampolgárok is.

Politikai kapcsolatok

A jelenlegi német–orosz kapcsolatok megértéséhez fontosnak tartjuk, hogy az NSZK–SZU-kapcsolatok néhány korábbi fejezetét is felidézzük. 1969-ig az uralkodó CDU politikájának értelmében a Német Szövetségi Köztársaság nemcsak hogy nem ismerte el a Német Demokratikus Köztársaságot, de mindent megtett annak diplomáciai elszigetelésére. A CDU vezetése eleinte az NDK mögött álló Szovjetunióval szemben is hasonlóan elzárkózó volt. A két ország csak 1955-ben létesített diplomáciai kapcsolatokat, de a Hallstein-doktrína értelmében az NSZK a Szovjetunió kivételével egyetlen további olyan (szocialista) országban sem nyitott nagykövetséget, amely elismerte az NDK-t. 1969-ben az SPD és az FDP közösen alakíthatott kormányt, és 1974-ig Willy Brandt lett a kancellár. A szocialista-liberális kormány új külpolitikai doktrínát hirdetett (*Neue Ostpolitik*). Erre az időszakra tehető az a folyamat, amelynek során az NSZK rendezni tudta külpolitikai kapcsolatait a szocialista tábor országaival, különös tekintettel az NDK-ra, Lengyelországra (térdfajta a varsói zsidó áldozatok emléke előtt) és a Szovjetunióra. Brandt új keletpolitikáját nyugaton – nemcsak az Egyesült Államokban, de még az NSZK-ban is – eleinte kételkedés fogadta, de a kialakult erőviszonyok tudomásulvételén alapuló Ostpolitik már 1970-re oda vezetett, hogy a *Time* magazinban Brandt lett az év embere. Az Ostpolitiknak köszönhetően a Kelet és Nyugat kölcsönös elutasítását a párbeszéd váltotta fel. Brandt a diplomáciai elszigetelés helyett a meggyőzés és az együttgondolkodás híve volt, amelynek eredményeképpen egyre inkább lelepleződtek a szocializmus belső ellentmondásai, s ezek feloldása lett az alapja a későbbi reformoknak, lazításoknak. A keleti reformokhoz, a lazításhoz és a hón áhított újraegyesítéshez szükséges hatalom és politikai befolyás megszerzéséhez Brandt a gazdasági együttműködés és a kereskedelem fejlesztését tartotta járható útnak, mint utóbb kiderült, helyesen. Természetesen azt is el kell ismerni, hogy az Ostpolitikhoz képest keményebb amerikai fellépés nélkül nem lehetett volna túllépni a hidegháborús megosztottságon.

Az Ostpolitik alapelvei annyira sikeresnek bizonyultak, hogy azokat a Schmidt- és a Kohl-kormány kelet- és szovjetpolitikája is megőrizte. Dacára annak, hogy a hidegháborúban az Amerikai Egyesült Államok abszolút győzelemre törekedett, a nyugatnémet vezetés úgy látta, hogy még az ezredforduló előtt hárompólusúvá válik a világ.⁴ Ezért is igyekeztek minél jobb kapcsolatokat ápolni a másik két potenciális nagyhatalommal is, különös tekintettel a Kínánál közelebb lévő Szovjetunióval. A hetvenes évekre az 1969-

4 Schmidt, Helmut: *The World of Tomorrow. Russia in Global Affairs*, 2003. (2015. 08. 13.)

ben még úttörő német külpolitikai megközelítés Nyugat-Európa szerte általánossá vált. Azt, hogy az Ostpolitik mennyire volt sikeres, jól szemlélteti egy idézet Leonyid Brezsnyev beszédéből, amely az 1978-as bonni látogatása során hangzott el: „Az NSZK–SZU-kapcsolatok immár minőségileg mások: mostanra az együttműködés vált normává.”⁵

Az enyhülési folyamatnak, illetve a jó német–szovjet kapcsolatoknak köszönhetően lehetővé vált a német–német közeledés, és az USA-val vívott fegyverkezési versenyben gazdaságilag meggyengülő Szovjetunió katonai befolyásának csökkenését kihasználva az 1990-es újraegyesítés. A német újraegyesítés a szovjetek szemszögéből mindenképpen vesztes helyzet volt, hiszen azzal együtt, hogy megszabadultak az NDK-ban fenntartott szocializmus és katonai jelenlét finanszírozásának terhétől (az utóbbiétől csak évek múltán, fokozatosan), le kellett nyelniük, hogy a Nyugat-Németországhoz csatlakozott NDK azonnal a NATO és az Európai Közösség tagja lett. A szovjet, illetve a Szovjetunió felbomlása után már orosz csapatok kivonása csak 1994. augusztus 31-én fejeződött be. A meggyengült Oroszország számára azonban nem volt igazából más lehetőség, hogy elfogadja a kialakult új status quót.

Az újraegyesítés és a szovjet/országi csapatok kivonása után a német–országi kapcsolatok továbbra is élénkek és jó hangulatúak maradtak. A jó kapcsolat hátterében – Kohl és Schröder kancellársága idején is – a kölcsönösen előnyös gazdasági együttműködés állt, hiszen Németország igyekezett minél kedvezőbb helyzetbe hozni a német nagyvállalatokat a piacgazdaság útjára lépő és nagy haszonnal kecsegtető Oroszországban. Az orosz diplomácia számára a német–országi kapcsolatok fejlesztése szintén prioritást élvez, mivel Oroszország úgy látja, hogy az Európai Unión belül Németország egyre erősebb lesz, s emiatt jó befektetés a potenciálisan legnagyobb politikai befolyással bíró országgal kialakított jó kapcsolat. (Az orosz gazdasági elemzők Németország legújabb megerősödését a görög válsághoz kötik, amelyben Németország vállalta, hogy a közös valuta és az euró-övezet védelmezője legyen. Ez a szerep megmutatta, hogy a német gazdaság a legerősebb, s a francia is mögéje szorult.)

Napjainkban Oroszországban még mindig vannak olyan hangok, amelyek a II. világháború borzalmaira és szenvedéseire emlékeztetve kritizálják ezt a közeledést, ugyanakkor a hivatalos álláspont szerint a német nép az 1945 után tanúsított magatartásával mostanra eleget bizonyított, s a gazdasági mellett morális alapot is teremtett magának az európai vezető hatalomnak járó státusz megszerzésére.

Gerhard Schröder (SPD) kancellársága idején a német–országi gazdasági együttműködés elérte csúcspontját, amikor a két ország 2005-ben aláírta az Északi Áramlat megépítéséről szóló szerződést. Schrödert ezen a ponton már számos bírálat érte, amelyeknek a többsége azt állította, hogy a német politika a gazdasági nagytőke szolgálatába állt. E kritikák cáfolását az sem segítette, hogy a politikai karrierje után Schröder az Északi Áramlatnál került vállalatvezetői pozícióba. A Schröder nevével fémjelzett Oroszország-politika azonban kétségkívül voltak mérhető eredményei is, hiszen a két ország kereskedelmi forgalma 2004-ben, egyetlen év alatt 25%-kal bővült.⁶

5 Pittman, Avril: *From Ostpolitik to reunification: West German – Soviet political relations since 1974*. Cambridge University Press, 1992, 139. o. (2015. 08. 13.)

6 Steinberg, Stefan: *Gerhard Schröder, Gazprom and German foreign policy*. *World Socialist Web Site*, 2006. (2015. 08. 13.)

Az NDK-ból származó és oroszul jól beszélő Angela Merkel kancellárrá választása új fejezetet nyitott a német–orosz kapcsolatok tekintetében (már az ukrán válság kirobbanása előtt is hűvösebbek voltak a kapcsolatok, ezt még fokozta a válság). Ezt az új, jóval összetettebb viszonyt több tanulmány taglalja.⁷ Merkel viszonyát Oroszországhoz az orosz diplomácia is szkeptikusabbnak értékeli, s úgy látja, hogy a kancellár inkább az Egyesült Államok felé orientálódik, még a lehallgatási botrány ellenére is. Ugyanakkor a szerzők szerint ez a látszólagos visszaesés csak a Schröder-érához képest („Russia first”) érzékelhető lehűlésként, és főleg az ukrainai krízis hatásaként értelmezhető. Jellemző viszont, hogy a német politikai és gazdasági elit bizonyos részei még ezt a relatív visszaesést sem fogadják el. 2014-ben Schröder vezetésével 60 német politikus és gazdasági vezető írt alá egy, a *Die Zeit*-ben megjelent nyílt levelet, amely a német kormány túlságosan oroszellenes álláspontját kritizálja az ukrán válság kapcsán. A levél azzal vádolja a merkeli külpolitikát, hogy az orosz önvédelmi igények figyelmen kívül hagyásával és az ukrán–amerikai álláspont elfogadásával egy új háborút szít a 21. századi Európában.⁸ Ezzel egy időben azonban a német politikai és gazdasági elit többsége elfogadja Merkel Oroszország/Ukrajna-politikáját, és hajlandó gazdasági veszteséget is elkönyvelni. Mindemellett támogatják a párbeszéd fenntartását Moszkvával, hiszen Oroszország nélkül szinte lehetetlen a válság megoldása.

A jelenlegi német politikai megközelítés ugyanakkor még mindig a mérsékelték közé tartozik: Németország ugyan illegitimnek minősítette a Krim Oroszországhoz csatolását, de nem támogatja Ukrajna NATO-tagságát, vagyis elismeri Oroszország igényét arra, hogy a balti országok mellett Európában ne legyen több NATO-tagállami státusszal bíró szomszédja.⁹ A 2008-as bukaresti csúcson Németország (Franciaország és Oroszország álláspontjával összhangban) ellenezte, hogy Grúzia és Ukrajna meghívást kapjon a NATO-ba, így ez akkor nem is történt meg. Emellett az is tény, hogy a NATO walesi csúcstalálkozóján (2014. szeptember) Berlin is támogatta a szövetség kelet-európai tagállamai biztonságának megerősítésére vonatkozó programját (*reassurance policy*).

Tanulással szolgálhat a német elit kettős hozzáállása abból a szempontból is, ahogyan igyekszik megőrizni a német cégek oroszországi pozícióit: a Merkel és kormánya által képviselt hivatalos politikai irányvonal mellett ugyanis számos egykori politikus és üzletember lépett akcióba annak érdekében, hogy az orosz vezetésnél a legfelsőbb szinten lobbizzon. A szerzők ezek közé sorolják Schröder egykori kancellár 2014-es moszkvai látogatását is, amelynek keretében az orosz elnökkel is találkozott, s együttműködéséről biztosította őt.¹⁰ Érdekes kérdés, hogy a volt kancellár milyen hatást gyakorol egykori pártjára (SPD), illetve a német gazdasági és politikai elitre.

Az ukrán válság mellett a német–orosz kapcsolatokat terheli az a tény is, hogy Merkel kritizálja Oroszországot állampolgárai emberi jogainak megsértése, illetve az orosz és

7 Mischke, Jakob – Umland, Andreas: Germany's New Ostpolitik, An Old Foreign Policy Doctrine Gets a Makeover. *Foreign Affairs*, 2014. 04. 09., és Jackson, Janes: Merkel 3.0: German Foreign Policy in the Aftermath of the 2013 Bundestag Election. *German Politics & Society* 32(3), 2014. 09.

8 Schwarz, Peter (2014.): German elite divided over policy toward Russia and the US. *World Socialist Web Site*, 2015. 08. 12

9 Dixon, Robyn: As NATO talks near, Merkel appears to be losing patience with Putin. *Los Angeles Times*, 2014. 09. 04. (2015. 08. 13.)

10 Neukirch, Ralf: The wrong impression: Schröder's Russia Ties Are Bad Politics. *Spiegel Online International*, 2014. 05. 06. (2015. 08. 13.)

külföldi civil társadalmi csoportok elleni fellépés miatt (itt különösen érzékeny kérdés volt a CDU alapítványának moszkvai irodája elleni orosz hatósági fellépés). Egyes elemzők személyes vonatkozásokat is kiemelnek: szerintük Merkel könnyebben szót ért Medvegyevvel, mint Putyinnal. Sőt, néhányan egyenesen azt állítják, hogy a német–orosz kapcsolatok erősödésének megtorpanása az ukrán válság mellett két dologhoz köthető. Az első tényező, hogy 2008-tól, a világgazdasági válság kitörése után az orosz üzleti környezet már nem tudott annyira attraktív lenni a német cégek számára, mint korábban (még ha ez 2010-től 2013-ig átmenetileg javult is). A másik problémát Putyin visszatérése jelentette, ami Medvegyev távozását jelentette az elnöki székéből. A német diplomácia Medvegyevben inkább látta a modernizáló közgazdászt, aki képes rá, hogy Oroszországot a Nyugat és a megbízható gazdasági együttműködések felé terelje, mint Putyinban, aki egykori hírszerzőként és „szilovikként” sokkal hajlamosabb a konfrontációkra.¹¹

A fentiek mellett hangsúlyeltolódás következett be a német külpolitikában is. A korábbi, Oroszország központú Kelet-Európa-politikát felváltotta a keleti partnerségek keresése, s Lengyelország, valamint a potenciális jelölt Ukrajna felé fordult inkább. A korábbi, Oroszországgal közös érdekek helyett Ukrajnával kapcsolatban mostanra érdekellentét alakult ki, mivel Oroszország egy oroszbarát Ukrajnát szeretne, az EU-tag Németország viszont egy Európához közeledő országot. Ez az ellentét a szerzők szerint a Brzezinski által kidolgozott „Nagyobb Nyugat”-koncepció végét is jelenti, hiszen Oroszország az utóbbi években világossá tette: önálló pólus kíván lenni, nem pedig egy másik hegemon által dominált rendszer része. Moszkva Vlagyimir Putyin harmadik elnöki ciklusa idején jutott el oda, hogy elkezdje kijelölni az általa dominált földrajzi terület határait, amelyhez a határon túli kisebbségeket éppen úgy felhasználja (Ukrajna), mint a hadsereget (Grúzia) vagy a szomszédos országok oroszbarát politikusait (Eurázsiai Unió). A kialakult helyzet új megközelítést kíván az érintettekől, különösen a Moszkvával mindig is élénk – és a többi nyugati államhoz képest – barátságos, nyitott párbeszédet folytató Berlinton. Ezzel egy időben Moszkva elkezdett közeledni Peking felé (véleményünk szerint azonban az orosz–kínai stratégiai együttműködésnek jelentős korlátai vannak). A *Spiegel* szerzői ugyanakkor óvatosságra intik Merkelt, mivel egy esetleges túlzottan oroszellenes politika már rontaná a német cégek oroszországi exportlehetőségeit, illetve ottani pozícióit, s egy lehetséges visszaható elégedetlenség kellemetlenül hathat a kancellár népszerűségére is. A helyzetet szemlélteti, hogy Eckhard Cordes, a Kelet-Európai Gazdasági Kapcsolatok Bizottságának elnöke 2014-ben egy esetleges gazdasági háború esetén 300 000 német munkahely veszélybe kerülését vizionálta honfitársai előtt.

Németország korábban úgy próbálta távol tartani magát a fentihez hasonló kockázatok rejtő szerepvállalástól, hogy önmagát gazdasági hatalomként definiálta. Mostanra azonban a világ – és ezen belül különösen a NATO – aktívabb külpolitikát vár el tőle.¹² Bármekkora átrendeződés ment is végbe a német külpolitikai stratégiában, az egykori Ostpolitik szellemiségével ellentétes lett volna a párbeszéd teljes megszakítása. Amellett, hogy a német kormány egyértelműen Washington felé orientálódik, illetve az ukrán válság kapcsán markánsan oroszkritikus álláspontot képvisel, 2015 májusában mégis sor került

11 Meister, Stefan: *How Russia Lost Germany. Russia in Global Affairs*, 2015. 03. 19. (2015. 08. 13.)

12 Meister, Stefan: i. m.

egy legfelsőbb szintű találkozóra, a II. világháború lezárásának 70. évfordulójához kötődően. Orosz vélemények szerint ez a látogatás, illetve a dialógus fenntartása meghozhatja gyümölcsét, hiszen a jelenlegi politikai helyzetben a németek barátságát nagyra értékelő orosz diplomácia a korábnál lényegesen készségesebbnek bizonyult. Moszkva ráadásul abban is reménykedhet, hogy a német kapcsolatok ápolásával és fenntartásával az utóbbihoz igazodó külpolitikát folytató közép-európai kormányok hozzáállásán is változtathat.¹³ Emellett azonban továbbra is nyilvánvaló, hogy az ukrán válság megoldása nélkül, illetve a minszki egyezmény teljes orosz végrehajtása nélkül komoly geopolitikai korlátokba ütközhet a német–orosz gazdasági kapcsolatrendszer mélyítése.

Gazdasági kapcsolatok

Az 1969-től életbe lépett Ostpolitik lendületet adott a II. világháború vége óta tetszhalott állapotban lévő német–szovjet gazdasági kapcsolatoknak. 1970-ben a két állam vezetői aláírtak egy új gázvezeték megépítéséről szóló szerződést, 1972-től pedig egy kereskedelmi megállapodást. A dokumentumot 1978-ban egy újabb, gazdaság- és iparfejlesztési szerződés követte, amely 1981-től lépett hatályba. A két ország külkereskedelmi forgalma ezután 1984-ig töretlenül növekedett, de 1985-ben a szovjet fizetőképesség drasztikus visszaesése miatt a nyugatnémet export csökkenése megtörte ezt a lendületet. A földgázszállítások – az időközben átadott vezetéken – továbbra is folyamatosak voltak (1990-re a szovjet gázexport biztosította az európai gázfelhasználás 3%-át és a német igény 30%-át), de a szovjet import a rendszerváltásig sem tudta elérni a korábbi volument. Az Egyesült Államokkal ellentétben az NSZK a kereskedelmi kapcsolatok alakulását nem állította a szovjet politikai döntésekre gyakorolt nyomás szolgálatába, így a két ország gazdasági együttműködése folyamatosan jó hangulatú maradt, s alapját adta a rendszerváltás utáni Oroszországgal kibontakozó, még szorosabb együttműködésnek is. Több amerikai elemző azonban éles kritikát fogalmazott meg a hidegháború során létrejött német–szovjet/ orosz stratégiai energetikai kapcsolatok kialakulása miatt,¹⁴ mondván, hogy az Európai Unió mai energetikai függése részben e kapcsolatrendszerből jött létre.

A folyamatosan erősödő gazdasági kapcsolatok egyik csúcspontjának kétségtelenül az 1997 óta tervezett Északi Áramlat megépítése tekinthető, amely biztosította Németország közvetlen és biztonságos gázellátását. Az Északi Áramlat (*NEGPC – North European Gas Pipeline Company, később North Stream AG*) 51%-ban a Gazprom, 24,5%-ban az E.ON (korábban: Ruhrgas), 24,5%-ban a BASF tulajdona. Az Északi Áramlat jelenleg két párhuzamos vezetékkel áll, amelyek közül az egyik 2011-re, a másik 2012-re készült el. 2013-tól a vezetékek szállítóképessége 55 millió m³ földgáz évente, de a fejlesztési tervek alapján ez a szám 2019-re megduplázódhat.

A német–orosz gazdasági együttműködés azonban jóval többről szól, mint a primer szektor javainak exportjáról. A német cégek jelenléte Oroszországban ugyanis főleg a szekunder, terciér és kvaterner szektorokban érezhető, ahol az orosz gazdaságnak a legna-

13 Fenenko, Alexey: *Russian-German relations: A renewed dialogue?* *Russia Direct*, 2015. 05. 12. (2015. 08. 13.)

14 Szemerényi Réka: A túlélő múlt? A hidegháború velünk élő energiabiztonsági tapasztalatai. *Külügyi Szemle*, 2007. Tavasz, 34–52. o.

gyobb szüksége van a német oldalon rendelkezésre álló know-how-ra. A fentiek miatt Oroszország már évek óta bátorítja a német befektetőket, hogy növeljék ottani jelenlétüket. A két ország erre egy „modernizációs partnerséget” is kidolgozott, amely többek között az alábbi gazdasági szektorokat érinti: kiskereskedelem, elektrotechnika, olaj- és gázszektor, közlekedés, kommunikáció, élelmiszeripar, háztartási gépek és autóiipar. A rengeteg apró üzlet mellett olyan – a közvélemény szimpátiáját megnyerni képes – üzleteket is találunk, mint a Moszkva–Szentpétervár vasútvonalon üzembe helyezett Siemens-szerelvények vagy a kalugai régióban felépített Volkswagen-gyár. A német beruházások többsége igazodik az orosz ipari körzetek elhelyezkedéséhez, ezért azok főleg Moszkva környékén, Szentpétervár mellett, illetve a voronyezsi és az uráli iparterületeken található.

A rendszerváltás utáni legjelentősebb gazdaságfejlesztési dokumentum a Német Szövetségi Köztársaság és az Oroszországi Föderáció által 2010-ben aláírt kereskedelem- és gazdaságfejlesztési együttműködés volt, amelytől a németek „keleti nyitást”, az oroszok pedig nem kevesebbet, mint az orosz gazdaság (különös tekintettel a szekunder szektor) modernizálását várták. A dokumentum többek között az alábbi célokat tartalmazza:

- az orosz vagy oroszországi német vállalatok felkészítését arra, hogy versenyképes, az importárúk kiváltására alkalmas termékeket állítsanak elő (mindezt német tőke bevonásával és olyan Németországból érkező gépek, termelőeszközök üzembe helyezésével, amelyek Oroszországban nem készülnek);
- közös beruházásokat a K+F szektorba, amelyek célja, hogy új technológiákat dolgozzanak ki;
- a nyugati cégek előtt álló bürokratikus akadályok leépítését;
- a vállalatközi együttműködések fejlesztését és a működési környezet javítását.

Az orosz diplomácia és értelmiség véleménye szerint a kölcsönösen előnyös német–orosz együttműködés alapja az a tény, hogy a két ország gazdasága remekül kiegészíti egymást. Oroszországnak szüksége van a német tudásra, technológiára és termelőeszközökre, Németországnak pedig szüksége van az orosz energiahordozókra, ásványkincsekre és alapanyagokra. A szerzők szerint viszont a fenti kijelentést árnyalja az a tény, hogy az európai gazdasági növekedés egyre inkább a tercier és a kvaterner szektorokban várható, még pontosabban: a K+F projektetől és az innovációtól. A szolgáltatás szektor nyersanyag- és energiaigénye kifejezetten alacsony, bár az EU importigénye nulla sosem lesz, hiszen az ipar és a fogyasztás alapanyagokból készülő termékeket igényel. Oroszországnak viszont szüksége van az európai tudásra, és a tudás segítségével előállított termelőeszközökre, gépekre és fogyasztási javakra, amelyekért a kereslet bővülésével párhuzamosan egyre többet fog fizetni. A fentiekből következően a német exportőrök érdeke nem lehet más, mint egy nyitott Oroszország, ahol a tudásigényes termékek és szolgáltatások iránt – a belső gazdasági növekedés hatására – folyamatosan bővül a kereslet.

Jelenleg mintegy 6100 német tulajdonú cég működik Oroszországban, a befektetett tőke összege pedig eléri a 20 milliárd eurót.¹⁵ A cégek egyharmada Moszkvában került bejegyzésre. Az orosz kormány befektetés-ösztönző politikájának köszönhetően a német

---

15 Economic War with Russia: A High Price for German Business, Spiegel Online International. 2014. 03. 17. (2015. 08.13.): <http://www.spiegel.de/international/europe/germany-to-play-central-but-expensive-role-in-sanctions-against-russia-a-959019.html>.

beruházók egyre több helyen jelennek meg. Immáron német cégek működnek az olyan, az orosz gazdaság magtérsegeitől távol eső vidékeken is, mint Tyumeny, Dagesztán vagy Baskíria.

A konkrét együttműködésnek – és a német cégek részvételének – remek apropóját adta a Szocsiban megrendezett téli olimpia. A sporteseményhez kötődő beruházásokon több mint 100 német cég dolgozott, amelyek részt vettek infrastrukturális fejlesztési projekteken, szálloda- és sportlétesítmény-építésben, illetve a megépült eszközök üzemeltetésében is. Ha a világpolitikai helyzet nem akadályozza meg, akkor a német cégek megbízásainak listáján ott lehet a 2018-as labdarúgó világbajnoksághoz kapcsolódó Moszkva–Kazany gyorsvasút kiépítése, illetve a Moszkvát elkerülő gyűrű harmadik része is.

A német részvétel Oroszországban ugyan sokkal erősebb, mint fordítva, de azért az utóbbira is akadnak példák. 2011-ben 1611 orosz tulajdonrészrel bíró cég működött Németországban. Ezek közül mindössze néhány tartozik a nagyvállalatok sorába (North Stream AG, Rosznyeft, Gazprom), a többséget inkább az emigránsok kisvállalkozásai jelentik. A nagy cégek főleg az energetikához, a bányászathoz és a kohászathoz kötődnek, a kisvállalkozások profilja viszont teljesen vegyes: a kereskedelemtől az idegenforgalomig minden megtalálható közöttük. A Németországban befektetett orosz tulajdonú működő tőke 2011-ben 660 millió amerikai dollár volt.

Külkereskedelem

E szövegrész elején szükségesnek látjuk, hogy Németország EU-tagságából kifolyólag néhány mondatban az EU–orosz kereskedelmi kapcsolatokra is kitérjünk. Az Európai Unió és Oroszország külkereskedelmét az 1997-ben aláírt partnerségi és együttműködési megállapodás szabályozza, mely kitér a gazdasági kapcsolatok fejlesztésére és a tőkebefektetésekre is. A dokumentum újabb verziójának tárgyalását 2008-ban kezdték meg, de az 2010-re zsákutcába jutott, mivel a kereskedelmi kérdésekben a két fél nem tudott megegyezni, illetve Oroszország nehézségekkel küzd a WTO-tagságából fakadó kötelezettségeinek teljesítése ügyében.¹⁶ Az Európai Unió minden eszközével támogatta Oroszország csatlakozását a WTO-hoz, amely 2012 augusztusában következett be, s ragaszkodik hozzá, hogy a hosszú távú kereskedelemfejlesztés ennek alapjain nyugodjék. Az Európai Unió azonban továbbra is Oroszország legfontosabb kereskedelmi partnere, de az orosz diplomácia a szankciók és a fenti elvárások miatt ma már egyre inkább azon dolgozik, hogy külkereskedelmét – elsősorban az ázsiai országok segítségével – minél gyorsabban és minél inkább diverzifikálja.

Németország külkereskedelmi partnereinek sorában Oroszország jelenleg a 12. helyen áll (export: 13. hely; import: 10. hely). Oroszország Németország külkereskedelmi forgalmából – a szerzők számításai szerint¹⁷ – 3,3%-kal (export: 2,6%; import: 4,2%) részesedik. A teljes külkereskedelmi forgalom 2014-ben 67 733 millió euró volt, amelyből 29 318 millió euró volt export, 38 415 millió euró pedig import. A külkereskedelmi mérleg 9096 millió euró orosz oldalon jelentkező többletet mutatott az év végén. Megjegyzendő, a külkereskedelmi tevékenység meglehetősen koncentrált, különös tekintettel az importra.

¹⁶ Lásd az Európai Bizottság (European Commission) honlapján fellelhető adatokat. (2015. 08. 14.)

¹⁷ *Ranking of Germany's trading partners in Foreign Trade*. Federal Statistical Office, Németország, 2015. (2015. 08. 13.)

Mivel a német cégek főként energiahordozókat és nyersanyagokat vásárolnak Oroszországban, ezért a forgalmat tőkeerős nagyvállalatok bonyolítják le. Jellemző adat, hogy a német cégek mindössze 1%-a importál Oroszországból. A német exporttermékek listáját az autóiipar, a vegyipar és az agrárszektor termékei uralják.

A külkereskedelmi forgalom tekintetében Németország Oroszország 3. legfontosabb partnere (Kína és Hollandia után). A kereskedelmi forgalom minden évben jelentős többlettel zárul, amely összeg többsége végül az orosz államkasszában landol. 2011-ben a Németországba irányuló kivitel 72,3%-át az energiaszektor adta, 8,7% volt a fémipari termékek aránya, 5,2% pedig a vegyipar részesedése. Az exporton belül azonban túlságosan nagy a feldolgozatlan termékek aránya: 2011-ben ez 80,9% volt. Nem csoda hát, ha az orosz kormány folyamatosan a feldolgozóipar fejlesztését erőlteti. A fejlesztésekhez szükséges technológiát pedig az oroszok szintén Németországból várják, s itt válik érthetővé, hogy a németekkel kialakított jó kapcsolat Moszkvában miért élvez prioritást.

Ami a német exportból származó orosz bevételeket illeti, 2014-ben a Gazprom nyugati exportjának 32,8%-a került Németországba, s ez azt jelenti, hogy az E.ON a Gazprom legjelentősebb európai vásárlója. Az 51%-os állami tulajdonban lévő Gazprom gázexport-monopóliuma azonban már a múlté, és mellette új exportörként bukkan fel nemcsak a szintén állami Rosznyeft, de az olyan, kisebb cégek is, mint a Novatek (akkori Gazprom tulajdonrész: közel 20%), amely 2012-ben egy 6 milliárd euró összegű németországi gázszállítási szerződést írt alá. A Rosznyeft által exportált kőolaj legnagyobb vásárlója 2011-ig szintén Németország volt, de abban az évben a vezető szerepet Kína vette át.¹⁸ A gazdasági szankciók miatt ráadásul Oroszország a kitermelés fejlesztéséhez szükséges nyugati technológiához és tőkéhez sem jut hozzá, ami egyrésztől hátráltatja a kőolaj-kitermelést, másrésztől gyorsítja az ázsiai orientációt. Amíg azonban a kínai üzletek be nem érnek (ha egyáltalán), az orosz kormány számára addig is minden nyugat-európai exportból származó eurócent számít, amit a Gazprom és a Rosznyeft az államkasszába befizet. Mivel az orosz költségvetési bevételek felét még mindig az energiahordozók exportja adja, ezért a nagyvállalatok és Nyugat-Európa egyaránt számíthat rá, hogy a Kremlben nyitva lesz előttük az ajtó.

A két ország külkereskedelmi forgalma 2012 óta folyamatosan csökken, de a szerzők véleménye szerint ez a tény nem csak az ukrán válság következtében életbe léptetett szankcióknak köszönhető. A nyersanyagok világpiaci árának csökkenése magával rántja az oroszországi árukivitel értékét is, a strukturális reformok hiánya miatt megváltozott oroszországi működési környezet pedig megállította a gazdasági növekedést, s ezzel együtt kedvezőtlen hatással volt a Németországból származó importáruk keresletére is. A rubel 2014-es válsága pedig különösen rosszul érintette a német exportot. A két ország külkereskedelmi forgalma 2012-ben 80,5, 2013-ban 76,5, míg 2014-ben már „csak” 67,7 milliárd eurót tett ki.¹⁹

Nem elhanyagolható az a tény, hogy a lengyel–német külkereskedelmi forgalom (78 milliárd euró) 2013-ban felülmúlta az orosz–német forgalmat, ami rövid úton visszahat

18 Umbach, Frank: *Energy: Rosneft and Russia pay the price of West's energy sanctions*. *United Europe*, 2014. 12. 01. (2015. 08. 14.)

19 Forrás: 2012. és 2013. év: *Poland is Germany's most important trade Partner in Eastern Europe*. *Deutsche Welle*, 2014. 02. 27. (2015. 08. 14.), és 2014: *Ranking of Germany's trading partners in Foreign Trade*, 2015. 10. 22.

a politikára is. Ezen a ponton ugyanis Németország gazdasági mutatókkal alátámasztott Oroszország-orientált keletpolitikája alól kicsúszott a talaj, s a németek kénytelenek voltak kiemelt partnerként kezelni Lengyelországot is, amely az orosz diplomáciához képest gyökeresen ellentétes álláspontot képvisel például Ukrajna helyzetét illetően. Hosszú távon azonban hiba lenne leírni Oroszországot, hiszen a kereskedelmi forgalom visszaesésére – szintén az energiahordozók világpiaci árának csökkenése miatt – már többször is volt példa. Ilyen időszak volt az 1987-es év, illetve az 1998-as összeomlást követő két év is, hiszen 1999-ben a forgalom az előző évi felére esett vissza anélkül, hogy az ügy háttérben politikai konfliktust lehetett volna felfedezni.²⁰

A gázzállítások jövőjéről

Az orosz–német külkereskedelem területei közül a földgázzállítások kérdése foglalkoztatja leginkább a közvéleményt, ezért indokolt, hogy erről külön írjunk. A helyzet megértéséhez jelenleg az alábbi tényeket kell figyelembe vennünk:

- a két vezeték közül csak az Északi Áramlat készült el, amelynek jelenlegi szállítókapacitása 55 millió m³/év;
- a Déli Áramlat tervét Moszkva nemrégiben feladta;
- az EU földgázimport-igénye egyre alacsonyabb (2010 óta);
- az oroszok egyre inkább Ázsiában keresnek új földgázvásárlókat, de tisztában vannak vele, hogy ott csak jóval alacsonyabb átvételi árakon tudnak értékesíteni;
- a jelenlegi tervek szerint az Északi Áramlat szállítókapacitását 2019-ig megduplázzák.

A fejlesztési tervek között szerepelt, hogy a szovjet időkben kiépült infrastruktúrán folyó kereskedelemnek az ezredforduló után megépített Északi Áramlat és a megépíteni tervezett Déli Áramlat adjon új lendületet. A fent felsorolt tényezők közül a legfontosabb az EU gázigénye, hiszen az határozza meg az importhoz szükséges infrastruktúrát. A kereslet 80%-a 7 országban, az EU magtárságában keletkezik (Németország, az Egyesült Királyság, Olaszország, Franciaország, Hollandia, Spanyolország, Belgium). A fentiek mellett a közép-európai országok gázigénye az EU-keresletnek csak a 12%-át adja.²¹ A gázigény 2010 óta a nagy vásárlónak számító országokban is egyre alacsonyabb, köszönhetően az energiahatékonysági intézkedéseknek és a megújuló energia felhasználásának. A jelenlegi előrejelzések szerint 2030-ig egészen biztosan keresletcsökkenés várható, még a mostani gazdaságfejlődési előrejelzések mellett is.

A fentiek mellett ráadásul ott van az Északi Áramlat bővítésének lehetősége, amely a hét nagy vásárlóból öthöz földrajzilag egyébként is közelebb található. Emiatt a Déli Áramlat, a Nabucco (amely mára már teljesen elvetettnek tekinthető), illetve a Török Áramlat létjogosultsága erősen kérdéses. Ha a Közép-Európát jelenleg ellátó, a szovjet időkben épült infrastruktúra mellett a jövőben csak az északi vezeték működik majd, az tovább erősíti Németország pozícióját nemcsak a német–orosz viszonylatban, de az EU-ban is.

20 Пахомов, А. П. – фон Крамон-Таубадель, В. – Баласанян М. В.: *Архитектура и динамика российско-германских экономических отношений*. Экономика и предпринимательство, 2011, №5., 8–15. о. (2015. 08. 14.)

21 Gaventa, Jonathan – Daffour, Manon – Jones, Dave.: *Europe's Gas Demand is Falling. Doesn't anybody notice?*, *Energy-Post.eu*, 2015. 07. 09. (2015. 08. 19.)

Következtetések

Németország keletpolitikája elsősorban abban különbözik/különbözött az angolszász országok megközelítésétől, hogy konfliktusok és válságok esetén is folyamatos párbeszédet tart/tartott fenn az orosz vezetéssel. A stratégia eredményessége a múltban már beigazolódott, hiszen a német újraegyesítés a meggyőzésen és együttműködésen alapuló Ostpolitik nélkül nem vált volna lehetővé. Természetesen, a hidegháborúban az USA-val folytatott fegyverkezési verseny eredményeképpen jelentősen meggyengült Szovjetunió gazdasági nehézségei szintén hozzájárultak a német újraegyesüléshez szükséges viszonyok kialakulásához.

A rendszerváltás után a korábbi évtizedek sikeres receptjét követte Kohl és Schröder is. A német cégek egyre nagyobb áruvolument exportáltak, és egyre több működő tőkét fektettek be Oroszországba, ami – az onnan származó importtal kiegészítve – mostanra egy kölcsönösen függő helyzet kialakulásához vezetett, amelyben a szakítás és elhidegülés egyik félnek sem érdeke. A német nagyvállalatok az exportból származó profithoz, illetve az exportáruk gyártása által létrehozott munkahelyekhez, az oroszok pedig a német tőkéhez, sőt, ami még fontosabb, a németektől eddig megvásárolt, illetve a jövőben beszerezni kívánt tudáshoz, technológiához és termelőeszközökhöz ragaszkodnak. A fent leírt körülmény szinte garantálja, hogy a legfelsőbb szintű politikai kapcsolatok még az olyan kielezett helyzetekben is fennmaradjanak, mint az ukrán válság. A mai helyzet azonban több okból sem felhőtlen. Az ukrán válság mellett:

- Németországnak az orosz érdekekkel szembehelyezkedő, más kelet-európai országokkal (főleg Lengyelország, Románia és a balti államok), illetve az Egyesült Államokkal is érdeke a stratégiai kapcsolat;
- az orosz működési környezet a strukturális reformok hiánya és más körülmények miatt egyre kevésbé attraktív a német cégek számára;
- Angela Merkel a közgazdász Medvegyevhez képest a „szilovik” Putyinnal nehezebben ért szót.

Dmitrij Medvegyev elnöksége alatt a németek azt remélték, hogy a sok év előkészület után WTO-taggá váló Oroszország elindul a Nyugathoz közeledő gazdasági integráció útján. Putyin visszatéréseivel azonban a nyugati országoknak a Brzezinski által vizionált „nagyobb Nyugat”-koncepció bukásával kellett szembesülniük, hiszen Putyin harmadik elnöki ciklusa alatt egyértelművé vált, hogy Oroszország önálló, regionális nagyhatalmi babérokra tör, s ennek határait maga kívánja kijelölni.

Németország a fentiek mellett – és az EU vezető hatalmaként – támogatja a keleti bővítést, és emiatt Ukrajna kérdésében érdekellentét alakult ki Oroszországgal. Az oroszokkal hagyományosan sem túl barátságos Lengyelországgal folytatott külkereskedelem fejlődése, illetve a stratégiai politikai kapcsolatok²² immáron megkívánják, hogy Németország változtasson a „Russia first”-keletpolitikáján, és olyan országokkal is élénkebb párbeszédet folytasson, mint Lengyelország, Fehéroroszország és Ukrajna.

---

22 Gondoljunk a német–francia–lengyel „weimari háromszögre”.

Az orosz gazdaság problémái nem kizárólag az ukrán válság kapcsán életbe lépett szankciók hatásaira vezethetők vissza. 2013-ban már érezhető volt a strukturális reformok hiánya, a nehézkes bürokrácia és az elavult államigazgatási szerkezet okozta gazdasági stagnálás.

A jelenlegi helyzetben a német politikával és gazdasággal kialakított jó kapcsolat inkább Oroszország érdeke, amely az energiahordozók és nyersanyagok németországi exportjából jelentős állami bevételekhez jut, a gazdaság korszerűsítését pedig német közreműködéssel tervezi véghezvinni. Mindez oda vezet, hogy Moszkva a német kezdeményezésekre még nagyon sokáig nyitott marad, és jóval konstruktívabb hozzáállást tanúsít majd, mind az olyan országok diplomatáinak kérései ügyében, amelyekkel nem kötik össze gazdasági és történelmi célok. E tekintetben remélhető, hogy német közvetítéssel lépésenként megoldhatóvá válik az Európa biztonságát alapvetően aláásó ukrainai konfliktus (úgy tűnik, hogy egyelőre Washington is elfogadja Berlin vezető szerepét). Véleményünk szerint a konfliktus esetleges megoldása után is fennmarad Európa és Oroszország gazdasági egymásrataltsága. Oroszország számára ugyan Kína fontos partner marad, de igazi stratégiai kapcsolatokat Európával kell majd kialakítania.

AJÁNLOTT IRODALOM

Bahr, Egon: *Mi lesz a németekkel?* Budapest, 1982, Kossuth

Vámos Imre: *Az NSZK csoda és valóság.* Budapest, 1969, Gondolat

MTI-Eco: A Gazprom leállította a Török Áramlat bővítését. *napi.hu*, 2015. 07. 07. (2015. 08. 19., az alábbi weboldalról: http://www.napi.hu/nemzetkozi_vallalatok/a_gazprom_leallitotta_a_torok_aramat_boviteset.600207.html)

Változóban a német külpolitika. <http://nepszava.hu/cikk/1031265-valtozoban-a-nemet-kulpolitika>. 2014. 08. 26. (2015. 08. 13.)

Angol nyelven

Auckland, Elliott: Russia's 10 Largest Trading Partners in 2014. http://russia-insider.com/en/politics_business/2014/11/04/02-12-09pm/russias_10_largest_trading_partners_2014_how_many_correct, 2014. 11. 04. (2015. 08. 14.)

Beitel W. – Nötzold J. – Vale M. (1980.): Trends and Prospects for Economic Relations between the FRG and the Soviet Union. *Soviet and Eastern European Foreign Trade*, Vol.16. No. 3. 3–54. o.

Bordachev, Timofei: Germany and Russia: We Can Not Make a Fatal Mistake. <http://eng.globalaffairs.ru/book/Germany-and-Russia-We-Cannot-Make-a-Fatal-Mistake-17180>, 2014. 12. 13. (2015. 08. 13.)

Bruter, Vladimir: Forgetting about Ukraine? <http://eng.globalaffairs.ru/number/Forgetting-about-Ukraine-17530>. 2015.06.19. (2015. 08. 14.)

Khvostunova, Olga (2013.): Rosneft vs. Gazprom. <http://imrussia.org/en/economy/543-rosneft-vs-gazprom>, 2013. 08. 29. (2015. 08. 14.)

Kundnani, Hans: Leaving the West Behind, Germany looks East. -án az alábbi weboldalról: <https://www.foreignaffairs.com/articles/western-europe/leaving-west-behind>, 2015 (2015. 08. 13.)

Ouimet, Matthew J. : *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy.* The University of North Carolina Press, USA, 2003.

Spanger Hans-Joachim: More than a Road Bump? <http://eng.globalaffairs.ru/number/More-Than-a-Road-Bump-17364>, 2015. 03. 19. (2015. 08. 154.)

- Speiser, Matthew: A new look how Russians view Russia and the West. <http://www.businessinsider.com/a-new-look-at-how-russians-view-russia-and-the-west-2015-6>. 2015. 06. 21. (2015. 08. 13.)
- Thomas, Landon: As Prime Russian Trading Partner, Germany Appears Crucial to Ending Crisis. http://www.nytimes.com/2014/03/04/business/international/as-prime-russian-trading-partner-germany-appears-crucial-to-ending-crisis.html?_r=0, 2014. 03. 04. (2015. 08. 14.)
- Trenin, Dmitry: The End of Consensus: What Does Europe Want from Russia? <http://eng.globalaffairs.ru/book/The-End-of-Consensus-What-Does-Europe-Want-from-Russia-17228>, 2014. 12. 23. (2015. 08. 14.)
- Countries and Economies, The World Bank Database: <http://data.worldbank.org/country> (2015. 08. 13.)
- Countries and Regions – Russia, az Európai Bizottság honlapja: <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/russia/> (2015. 08. 14.)
- Delivery Statistics, 2014, Gazpromexport: <http://www.gazpromexport.ru/en/statistics/> (2015. 08. 14.)
- German reunification: https://en.wikipedia.org/wiki/German_reunification (2015. 08. 13.)
- The pipeline: <https://www.nord-stream.com/the-project/pipeline/> (2015. 08. 13.)

Orosz nyelven

- Гончаренко, Роман: Новый советник Меркель: чиновник из санкционного списка Кремля. Deutsche Welle, 2015. 07. 01.: <http://www.dw.com/ru/новый-советник-меркель-чиновник-из-санкционного-списка-крема/a-18554355> (2015. 08. 14.)
- Котенев, В. В. (2008.): Комментарий Посла России в Германии на тему членства Украины и Грузии в НАТО: http://www.mid.ru/maps/de/-/asset_publisher/Ho2VLI5PHLYX/content/id/343498, 2008. 04. 03. (2015. 08. 03.)
- Танурадзе, Калхида: Андрей Зверев «Модернизация экономики может быть проведена в России только в партнерстве с Германией»: <http://www.eg-online.ru/article/157116/>, 2012. 01. 19. (2015. 08. 13.)
- Торгово-экономические отношения: <http://russische-botschaft.de/ru/information/dvustoronnie-otnosheniya/torgovo-ehkonomicheskie-otnosheniya/> (2015. 08.13.) 13.)